

NASLOV: O ČEMU ŠUTIMO KADA ŠUTIMO O PRAVIMA LGBTI OSOBA U
UDŽBENICIMA? ANALIZA LGBTI SADRŽAJA U UDŽBENICIMA ZA
GIMNAZIJE I SREDNJE MEDICINSKE ŠKOLE KANTONA SARAJEVO

AUTORICA: LAMIJA BEGAGIĆ

PIREDILE: FONDACIJA CURE

LEKTURA: SELMA GONDŽETOVIĆ

PRELOM I DIZAJN: MERISA BAŠIĆ I TANJA ĆURIĆ

IZDAVAČICE: FONDACIJA CURE

ZA IZDAVAČICE: JADRANKA MILIČEVIĆ

NEKOMERCIJALNO UMNOŽAVANJE, FOTOKOPIRANJE ILI BILO KOJI DRUGI
OBLIK REPRODUKCIJE CIJELE PUBLIKACIJE ILI NJENIH DIJELOVA JE
POŽELJAN, UZ PRETHODNO PISMENO INFORMISANJE IZDAVAČICA NA
MAIL: INFO@FONDACIJACURE.ORG

„This publication was funded by a grant from the United States Department of State. The opinions, findings and conclusions stated herein are those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the United States Department of State. The project is being implemented in cooperation with the Sarajevo Open Centre.“

Projekat implementira Fondacija CURE uz podršku United States Department of State i Sarajevskog otvorenog centra.

**O ČEMU ŠUTIMO KADA ŠUTIMO O PRAVIMA LGBTI
OSOBA U UDŽBENICIMA**

*Analiza LGBTI sadržaja u udžbenicima za gimnazije i
srednje medicinske škole Kantona Sarajevo*

Sarajevo, 2016.

UVOD

Analiza sadržaja udžbenika za osnovne i srednje škole učestala je tema istraživanja posljednjih desetak godina, a rezultat toga je nekoliko izuzetno korisnih studija, istraživanja i izvještaja, mahom dostupnih na internetu.¹

Ističući principe obrazovanja za otvoreno društvo po kojima ono mora biti javno dobro te njegovati interkulturalizam, socijalnu pravdu i poštivati ljudska prava, istraživačice i istraživači su u svojim analizama najčešće primjerima dokazivali upravo suprotno: da školski udžbenici obiluju stereotipima, podržavaju dominantne predrasude te vrše diskriminaciju Drugih. Oni Drugi kojima se izričito bavilo istraživanje Udruženja Q, kao i izvještaj Damira Banovića, jesu pripadnice i pripadnici LGBTI populacije, a to je ujedno i predmet naše analize nastavnih sadržaja u srednjoškolskim udžbenicima odobrenim za upotrebu u nastavi u Kantonu Sarajevo u školskoj 2015/2016. godini. Istraživanjem smo željeli pokazati kako su i u kojoj mjeri u udžbenicima predstavljeni sadržaji iz širokog spektra LGBTI prava i sloboda. Zanimalo nas je da li je korištena terminologija u skladu sa zakonom i zakonskim obavezama o uklanjanju svakog oblika diskriminacije u nastavi, da li su termini koji se tiču LGBTI populacije precizno navedeni, objašnjeni definicijama, potkrijepljeni izvorima i objašnjenjima te u kojoj su mjeri podaci iz navođenih izvora relevantni i aktuelni. Zanimala nas je i frekvencija LGBTI terminologije te da li su i kako definisani i objašnjeni svi relevantni termini: lezbejka, gej, transrodna, transeksualna, interseksualna, queer osoba te kako su prikazani

1 Svetlana Đurković: 1 + 1 = 0, analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u BiH, Udruženje Q, Sarajevo, 2010; Damir Banović: Izvještaj o homofobiji, bifobiji i transfobiji u školama u BiH, SOC, 2013; Dženana Husremović (ur.): Obrazovanje u BiH: Čemu učimo djecu, analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta, FOD i ProMENTE, Sarajevo, 2007; Nenad Veličković: Dijagnoza patriotizam, Fabrika knjiga, Beograd, 2010.

i objašnjeni spol i rod, da li je navedena i definisana razlika između ova dva termina.

Istraživanje nas je nužno dovelo i do analize sadržaja kakvih u udžbenicima nije manjkalo, a ticali su se binarnih opozicija muško – žensko, rodni uloga i diskriminacije na osnovu roda, koje sa primarnim interesom ove analize imaju neraskidive veze jer način na koji su obrađeni unutar udžbenika odražava partijarhalni heteronormativni svjetonazor unutar kojeg se sve što iz njega iskače i istupa posmatra kao devijacija, perverzija, poremećaj nagona ili aberacija (zastranjivanje). U vezi s tim, istraživali smo i uolikoj mjeri se o homoseksualnosti govori samo kao binarnoj opoziciji heteroseksualnosti i da li se i u kojoj mjeri ona posmatra tek kao odklon od normi. U nastavnim sadržajima smo tražili, mada nismo našli, o čemu će biti govora u nastavku, priču i poticaj na razgovor o globalnom LGBTI pokretu i aktivizmu te o, barem kratkoj i površnoj, historiji borbe za prava LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini i regionu.

Zanimalo nas je i koje su to nastavne oblasti i školski predmeti u kojima bismo mogli naći LGBTI sadržaje; da li se o njima govori samo sa biološke strane priče o spolu, spolnim hormonima, seksualnim orijentacijama ili se, pak, rodni identitet i seksualna orijentacija promatraju kao ljudsko pravo o kojem se govori u udžbenicima društvenih nauka. Pored samih termina obrađenih u nastavnim jedinicama, važnu sliku o pristupu temi dala su nam i pitanja postavljena nakon obrade nastavne jedinice te oprema teksta. Vodili smo računa o tome da li oprema teksta u vidu shematskih prikaza, ilustracija i fotografija potkrepljuje i dopunjuje informacije navedene u nastavnim jedinicama ili ih emotivno boji iznoseći vlastiti stav autora_ica udžbenika.

Na koncu, ali nikako manje bitno, ovim je istraživanjem bilo veoma važno pronaći i potcrtati sva mjesta na kojima je nastavni plan

i program otvorio prostor za razgovor o nizu tema iz širokog spektra prava LGBTI osoba, a koji su autori_ce udžbenika vješto zaobišli i zanemarili. Istraživanje je pokazalo da je mnogo takvih propuštenih prilika i vrlo ciljanih i namjernih nepopunjavanja otvorenog prostora LGBTI sadržajem, informacijama i poticajima na razgovor i razmjenu kritičkog mišljenja među đacima.

I šutnja je diskriminacija, pokazali smo u nastavku, a otud i naslov ove analize, koji je parafraza naslova čuvene zbirke priča američkog književnika Raymonda Carvera *O čemu govorimo kada govorimo o ljubavi*.

Napomena o korpusu:

Analiza *O čemu šutimo, kada šutimo o pravima LGBTI osoba u udžbenicima* bavila se sadržajima iz ovih školskih predmeta: Biologija, Sociologija, Psihologija, Medicinska psihologija i pedagogija, Vjeronauka (islamska i katolička), Ginekologija te Demokratija i ljudska prava. Analiziran je uzorak, ali ne i svi udžbenici koji su se koristili u gimnazijama, srednjim medicinskim školama i Katoličkom školskom centru u Kantonu Sarajevo u trenutku izrade analize, u školskoj 2015./2016. godini.

Kompletan spisak udžbenika korištenih za ovo istraživanje nalazi se u Dodatku 1.

U njemu su i svi citirani sporni sadržaji, na nekim mjestima potkrijepljeni i fotografijama.

Unutar analize navode se samo nazivi udžbenika, dok se svi precizni izvori sa podacima o autoricama i autorima, izdavaču te brojevima strana i nastavnim jedinicama nalaze u Dodatku 1.

Metodologija rada

Glavni dio analize podijeljen je na pet cjelina.

U prvoj cjelini, naslovljenoj *Sveta heteronormativna porodica*, navedeni su primjeri iz udžbenika u kojima se homoseksualnost ili neki od LGBTI termina spominju pri obradi nastavnih jedinica koje govore o porodicama, brakovima te planiranju potomstva. Tema porodice široko je prisutna u nastavnim planovima i programima od prvog razreda osnovne škole pa do samog kraja srednje škole, a na tom mjestu u analizi navedeni su sadržaji iz predmeta Psihologija, Sociologija, Medicinska psihologija i pedagogija i Vjeronauka. Ovdje smo pokazali i dali primjer načina na koji se homoseksualnost u udžbenicima uglavnom prešutkuje ili posmatra kao odklon heteronormativu, dok se istospolni parovi diskriminiraju jer nikad neće postati *prava* porodica sa reproduktivnom funkcijom.

U drugoj cjelini, *Teror spola, o rodu ni spomena*, pozabavili smo se načinom na koji se u udžbenicima (Biologije, Sociologije, Psihologije, Vjeronauke, Medicinske psihologije i pedagogije) govori o spolu, rodu, rodnim ulogama i rodnim identitetima. Analiza je u ovom dijelu pokazala apsolutnu dominaciju spola, dok se rod kao termin stidljivo pokazuje tek na jednom mjestu, a njegova se definicija ne daje niti u jednom analiziranom udžbeniku. Pri govoru o spolu, redovno se ističu i potcrtavaju jasne i precizne binarne opozicije muško – žensko, čak i kada se govori o interseksualnosti koja se tematizira tek u udžbeniku Ginekologije.

Također, dodatnu pažnju smo u ovom dijelu posvetili generalnom izboru terminologije koja se tiče LGBTI osoba, ne samo kada su u pitanju spol i rod.

Prava u zakonu, šutnja u udžbeniku naziv je treće cjeline u kojoj se s jedne strane daje zakonski okvir u kojem se nastavni planovi i programi moraju kretati kako bi se spriječio svaki oblik diskriminacije na osnovu spola, roda i seksualne orijentacije, dok se s druge strane navode primjeri iz udžbenika koji pokazuju da se o LGBTI pravima rijetko, gotovo nikako, ne govori sa aspekta priče o ljudskim pravima. Također, u ovoj cjelini bavimo se i prešućenoj priči o LGBTI pokretu, kulturi, aktivizmu, organizacijama, kulturi, umjetnosti, itd.

Četvrta cjelina nosi naziv *Nemar ili namjera?* i obrađuje sam pristup relevantnim temama: definicije, izvori, navođenje izvora, relevantnost i aktuelnost navedenih podataka, odgovarajuće ilustracije i dodatna literatura.

Na koncu, u petoj cjelini naslovljenoj sa *Šta smo sve mogle_i, samo da smo htjele_i*, dat je prijedlog mogućih kretanja unutar kurikulumu, uz navođenje svih onih mjesta koja pozivaju na priču o seksualnosti, seksualnim orijentacijama, rodnim identitetima i LGBTI pravima, ali autorice_i udžbenika i njihove_i recenzentice_i taj poziv ignorišu. Ova cjelina se može shvatiti kao mala preporuka unutar kojih tema bi se moglo kretati korektno predstavljanje LGBTI tema, čak i unutar postojećih, u mnogoj mjeri ograničenih nastavnih planova i programa.

U *Zaključku* smo iznijeli rezultate do kojih smo nakon analize došli, a koje, nažalost, ne možemo nazvati zadovoljavajućim.

U *Dodatku 1* nalazi se popis svih udžbenika korištenih za potrebe ove analize, sa svim spornim navodima iz njih, dok *Dodatak 2* donosi popis korektnih LGBTI pojmova i definicija².

2 Rječnik LGBTI pojmova nastao je zajedničkim radom tima Sarajevskog otvorenog centra. Za dalje čitanje preporučujemo i Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (prir.): *Pojmovnik LGBTI kulture*, SOC, Sarajevo i Aida Spahić i Saša Gavrić (prir.): *Čitanka LGBTI ljudskih prava*, drugo izdanje, SOC, Sarajevo, 2012.

ANALIZA

1. Sveta heteronormativna porodica

Porodica ili obitelj zauzima posebno mjesto u kurikulumu od samog početka školovanja, pa se o njoj govori i tokom srednjoškolskog obrazovanja. Ma kako različite definicije bile, one se slažu u nekoliko stvari:

- a) Porodica je zajednica muškarca i žene
- b) Ta zajednica krunisana je brakom kao društvenom normom
- c) Zajednicu, uz muškarca i ženu, čine i njihova djeca. Reprodiktivna funkcija porodice smatra se, u pravilu, jednom od najvažnijih, a porodice bez djece imenuju se kao krnje, porodice kojima nedostaje „jedan bitan član – dijete.“

U ovakvoj priči o porodicama, LGBTI osobe nemaju, dakako, šta tražiti. One se ovakvim definicijama otvoreno isključuju, pa kad se, naprimjer, u udžbeniku Biologije kaže kako se čovjekova spolnost manifestirana u vidu spolnog nagona, spolne ljubavi (erotizma) i razmnožavanja *koje se međusobno skladno isprepliću i ne mogu se odvojiti*³, onda se dovodi u pitanje ne samo promatranje istospolnog para (sa djecom ili bez njih) kao porodice, već se pod sumnju stavlja i samo postojanje takvih veza, budući da se spolna ljubav i nagon ne mogu odvojiti od želje za razmnožavanjem.

Ovom svetom trojstvu muškarca i žene, braka i djece, u pravilu se pridodaju i predviđene rodne uloge oca i majke, koje se pri tome ne posmatraju kao rodne uloge, već kao nešto prirodno.

3 Sve riječi podebljane (boldirane) u analizi i Dodatku 1 nisu podebljane u udžbenicima iz kojih se prenose (osim ako je drugačije naznačeno), već smo ih mi potcrtali kako bismo posebnu pažnju skrenuli na pojedine izraze i termine i njihovu neadekvatnu upotrebu u citiranim odlomcima.

Terminološki, sintagma „rodne uloge“ nije pronađena niti u jednom udžbeniku iz analiziranog uzorka.

U nastavku, a naročito u Dodatku 1, navodimo nekoliko definicija porodice koje potvrđuju kako je jedina porodica koju udžbenici priznaju ona sveta, patrijahalna, heteronormativna, sačinjena od oca-hranitelja i majke-odgajateljke u bračnoj zajednici sa zajedničkim, krvnim potomstvom. O usvojenoj djeci govori se tek na nekoliko mjesta, nedosljedno i samo u definicijama, bez posvećivanja dodatnog prostora priči o biološkoj i nebiološkoj ljubavi, pravnom činu posvojenja i izjednačavanju - pravnom i emotivnom - usvojene djece sa biološkom. Tako je i usvojenje, kao i drugačija seksualna orijentacija, nešto što iskače iz normativa te kao takvo biva spomenuto tek kao fusnota. Također, na margini su i drugačiji vidovi začeca od onih koje tradicionalna porodica predviđa. Tako se o „umjetnoj oplodnji“ (preporuka je koristiti termin *medicinski potpomognuta oplodnja* jer *umjetnost* opet predstavlja diskriminatorni otklon *normalnosti*) i vantjelesnoj oplodnji (in vitro fertilizaciji, IVF) govori tek u udžbeniku Sociologije autora Slave Kukića, i to na ovakav način:

Danas se značenje reproduktivne funkcije obitelji pokušava dovoditi u pitanje ili barem umanjivati zbog mogućnosti umjetnog oplodivanja žena. Naravno, takvi su pokušaji bez čvrstih temelja, iako se navedenim znanstvenim postignućima otvara mogućnost i drugačijih tipova reprodukcije ljudi.

Za autore udžbenika Vjeronauka *porodična zajednica* je „prirodna,“ intimna, krvnim srodstvom povezana socijalna jedinica, koju ujedinjuju zajednički život, interesi, radosti i žalosti. Termin prirodna našao se među navodnicima, ali ni ovi interpunkcijski znaci ne mogu ograditi i osloboditi autore odgovornosti da učenicama i učenicima objasne šta je prirodno u zajednici kakva je

porodica i kako nešto što imenujemo *socijalnom* jedinicom može istovremeno biti i *prirodno*, pa makar i među navodnicima? Posebno problematično poglavlje u navedenom udžbeniku jeste ono koje se tiče tradicionalnih vrijednosti **bošnjačke** porodice. Tako nosi naziv cijela jedna nastavna jedinica. Idealizujući tradicionalnu bošnjačku porodicu i odnose u njoj, postavljajući je na pijedestal kao pojam savršene zajednice, autori isključuju ne samo sve druge oblike porodica, već nam samim imenovanjem sugerišu da postoje i *nebošnjačke* porodice. Ovakvo stavljanje nacionalnih ili vjerskih epiteta uz porodice podrazumijeva i njenu zatvorenost i nemiješanje. Autori među glavne vrijednosti tradicionalne bošnjačke porodice navode želju za *potomstvom, biološkom reprodukcijom, porast nataliteta i osjećaj materinstva i očinstva* te sugerišu kako cijela uža i šira društvena zajednica treba uložiti napore da se te vrijednosti održe, jer *samo uz ovakva nastojanja kakva su bila u našim tradicionalnim bošnjačkim porodicama, koja su njegovala ljubav, brak, porodični život, željeno potomstvo i odgovorno roditeljstvo, izbjeći ćemo ili bar, uveliko minimalizirati, neželjene pojave kao što su: neadekvatno i neodgovorno ponašanje prema osobama drugog spola, stupanje u spolne i vanbračne odnose, neželjene trudnoće maloljetnica, prekide trudnoće, sukobe u braku i porodici, rastave braka, neodgovorno roditeljstvo, napuštanje djece, nepravilan odgoj, odgojnu zapuštenost, oštećenje u psihičkom i duhovnom razvoju, homoseksualnost, prostituciju, alkoholizam, narkomaniju i brojne druge anomalije raširene u našem društvu.*

Homoseksualnost, taksativno nabrojana, tako se našla među društvenim anomalijama, skupa sa narkomanijom, psihičkim oštećenjima, zapuštanjem i zanemarivanjem djece.

Uz sve to, ovaj udžbenik roditelje smješta u jasno određene rodne

uloge, pa je otac glava porodice, a majka njena duša. Slične primjer smo našli i u drugim udžbenicima, majka i otac još uvijek su jasno podijeljeni po nadležnostima, svako za svoju sferu: majka za privatnu i otac za javnu. Fotografije koje prikazuju užurbanog muškarca u odijelu te ženu koja njeguje bolesno dijete u udžbeniku Psihologije, autorica potpisuje ovako: *Majka je najčešće ta koja brine o djetetu, otac je taj koji češće ekonomski osigurava porodicu.*

Primjera je još mnogo, a svi su navedeni u Dodatku 1.

2. Teror spola, o rodu ni spomena

Prilikom izrade ove analize koristili smo zvaničnu terminologiju Sarajevskog otvorenog centra koja podrazumijeva korektno imenovanje niza termina i sintagmi iz oblasti prava LGBTI osoba. U tekstu cijele analize koristi se navedena skraćenica koja podrazumijeva lezbejke, gejeve, biseksualne, trans- i interseksualne osobe (termini i značenja navedeni su u Dodatku 2).

Također, jasno smo pravili razliku između spola kao biološke i roda kao društvene kategorije. Rodne uloge posmatrali smo kao uloge koje je društvo namijenilo muškarcima i ženama, a na koje oni_e pristaju ili ne. Neodvojivo od seksualne orijentacije, govorili smo i o rodnom identitetu.

S druge strane, terminologija korištena u analiziranim udžbenicima u mnogo čemu je odstupala od naše pa se tako niti na jednom mjestu ne spominje skraćenica LGBTI, kao niti ijedna od njenih užih ili širih inačica: LGBT, LGBTIQ, LGBTTIQ.

Kako smo naveli u prethodnom poglavlju, nigdje nismo naišli niti na sintagmu „rodni identitet“, za razliku od „seksualne orijentacije“ koju jesmo zabilježili, ali ni blizu toliko frekventno kao termin „homosek-

sualnost“. Na dva mjesta zabilježene su i nepostojeće varijacije kao što je „mladalački homoseksualitet“ (Biologija, str. 221, v. Dodatak 1) i „heteroseksualizam“ (Psihologija, str. 179, v. Dodatak 1), a često se govori i o „homoseksualnim osobama“ (Biologija, str. 221, Sociologija, S. Kukić, str. 111-112) ili „osobama sa homoseksualnim sklonostima“ (Sociologija, S. Kukić, str. 111 – 112).

Kada su u pitanju sva „slova“ pobrojana u našoj skraćenici, analiza je pokazala sljedeće:

- a) L - Lezbejka – u udžbenicima se javlja dva puta, u Psihologiji kao dio sintagme „lezbejski odnos“ te u Medicinskoj psihologiji i pedagogiji, gdje je lezbijstvo izlistano na širem spisku *perverzija seksualnog nagona*, a a objašnjeno je ovom definicijom: *zadovoljenje polnog nagona između žena*. S druge strane, zadovoljenje polnog nagona između muškaraca u ovom se udžbeniku definisalo kao homoseksualnost.
- b) G – Gej – termin „gej“ spomenut je samo jednom, u udžbeniku Psihologije, i to u kontekstu sintagme „gej gen“, u poglavlju koje pokušava objasniti zašto dolazi do homoseksualnosti. Termin je napisan nepravilno: gey.
- c) B – Biseksualne osobe – udžbenik Psihologije bilježi sintagmu „aktivni biseksualci“, i to kao dio rezultata analize o brojnosti lezbejki, gejeva i biseksualaca u svijetu.
- d) T – Transrodne i transeksualne osobe/ Trans osobe u širem značenju nisu spominjane u udžbenicima. Zabilježen je tek termin „transvestitizam“, koji se našao na navedenoj listi *perverzija seksualnog nagona*, a označen je kao: *zadovoljenje polnog nagona kroz presvlačenje u odjeću suprotnog pola*.
- e) I – Interseksualne osobe spominju se u udžbeniku Ginekologije, i to sam termin „interseksualnost“, jednom, u uvodnom

paragrafu, da bi se u nastavku koristili termini: „dvospolnost“, „hermafroditizam“, „pseudohermafroditizam (ženski ili muški“.

Termin queer (iz LGBTIQ skraćenice), također, nismo susreli ni u jednom od analiziranih udžbenika.

S druge strane, spol, pol, spolnost, polnost, spolni nagon, spolni odnos, spolni partner, spolne karakteristike – sve su to termini često korišteni u udžbenicima, mada nigdje nije navedena precizna definicija niti jednog od njih. Spol nije samo biološki, nego je u njega redovno uključena i društvena uvjetovanost, ono što imenujemo terminom „rod“.

Sam „rod“ pronašli smo tek u udžbeniku Sociologije Saliha Foče, mada bez definicije:

*Nerijetko i danas, a u historiji pogotovo, žene su isključivane iz nasljedstva, zanimanja, visokog staleža i položaja moći u društvu. Zato se s pravom konstatuje da je prva podjela rada u društvu nastala na spolu, ili na **rodu** a koja se u savremenim i tehničkim uvjetima razvila do neslućenih razmjera.*

Autor će u nastavku istaći kako u teorijskim raspravama postoje dvije struje, jedna koja tvrdi da je podjela rada između muškaraca i žena uvjetovana *biološkim i genetskim razlikama* te ona druga struja koja smatra kako je *podjela rada društveno uvjetovana, ona je povezana sa tradicijom i ulogom koju je muškarac sebi prisvojio i time zadobio prevagu i moć u porodici i društvu, uopće.*

Autor, tako, uvodi pojam roda i rodnih uloga kao društvenog konstrukta, mada same termine ne definiše. Radi se, zapravo, o jedinom takvom primjeru.

Rodni identitet, s druge strane, svugdje je prešućen te o njemu

učenice_i ne saznaju ništa. U našim definicijama, on se posmatra i vezuje za individualno iskustvo u shvatanju sopstvenog spola, što može, ali ne mora odgovarati spolu

dodijeljenom pri rođenju, a uključuje lični doživljaj tijela i drugih izražaja roda, kao što su odijevanje ili način govora i obraćanja.

Nasuprot ovom i ovakvom shvaćanju vlastitih identiteta, pa i onih rodnih, udžbenik Psihologije⁴ to vidi na ovakav način: *Još od malih nogu djeca uče da pronalaze sebe u određenom spolu, ponašajući se u skladu sa ulogom koju određuje spol. Spol postaje shema po kojoj se govori, radi i živi. Kroz jezik, oblačenje, igračke ili pjesme, društvo oblikuje pojam svakog spola, a dijete mu prilagođava svoje ponašanje.* Navedeni udžbenik obiluje stereotipima i nekorektnim terminima, a jedan od njih je i *muškobanjasta djevojčica* koji bi, pretpostavljamo, trebao obilježiti djevojčicu koja dio svog rodnog identiteta pronalazi oblaćeci se ili izgledajući kao dječak, a možda i transrodnu osobu. No, autorica to ipak posmatra drugačije, naravno, kroz priču o spolu (rodu ni pomena, kako je sugerisao i sam naziv ove cjeline!): *Biološke razlike među spolovima dovode do razlika u njihovom ponašanju. Ako se npr. dogodi da je ženski spol u toku prenatalnog perioda, usljed endokrinih promjena, izložen jačem djelovanju androgenih hormona, tada djevojčica poprima muškobanjast izgled i manifestira agresivnije ponašanje.*

Više primjera sa stalnim hodom po žici između spolnosti i rodnosti, naveli smo u Dodatku 1.

3. Pravo u zakonu, šutnja u udžbeniku

Još daleke 1993. godine, Bosna i Hercegovina potpisuje međunarodnu Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, čiji član 10 glasi: „Države potpisnice će poduzeti sve moguće mjere da eliminiraju diskriminaciju nad ženama kako bi im se osigurala jednaka prava kao muškarcima u oblasti obrazovanja.“⁵

Time se Bosna i Hercegovina obavezala da će, kako stoji u tački c. člana 10, „eliminirati bilo koji stereotipni koncept uloga muškaraca i žena na svim nivoima i u svim oblicima obrazovanja, a naročito putem revidiranja knjiga i školskih programa te adaptacije nastavnih metoda.“⁶

U godinama nakon 1993. usvojen je još niz vladinih i nevladinih dokumenata, a posebno je značajan i konačni Zakon o ravnopravnosti spolova usvojen 2003. i revidiran 2009. godine.

Zakon o ravnopravnosti spolova, kako se navodi u istraživanju Damiira Banovića⁷, prvi je sistemski zakon koji je izričito naveo zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije. U članu 2, stav 3. navodi se da je „diskriminacija na osnovu spola i seksualne orijentacije zabranjena“.

Zakon garantuje punu ravnopravnost u svim oblastima života, kao što su obrazovanje, ekonomija, zapošljavanje i rad, socijalna i zdravstvena zaštita, sport, kultura, javni život i mediji te izričito navodi da se zaštita koju on pruža ne ograničava na striktno navedene oblasti javnog ili privatnog života, već se može proširiti i na ostale.

Još jedan bitan zakon koji sve obavezuje na poštivanje prava LGB-

5 http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/CEDAW_za-web.pdf, str. 57

6 Ibid

7 Damir Banović: Prava i slobode LGBTI osoba – seksualna orijentacija i rodni identitet u pozitivnom pravu u BiH, SOC, Sarajevo, 2011, str.65 - 68

TI osoba je Zakon o zabrani diskriminacije, usvojen 2009. godine. Posebno je značajna činjenica da je ovo prvi zakon koji, pored spola i spolne/seksualne orijentacije uvodi i rodni identitet, u zakonu neadekvatno imenovan kao spolno/seksualno izražavanje.

Zakonski okvir, dakle, prepoznaje pravo na seksualnu orijentaciju kao ljudsko pravo i u skladu s tim ga i štiti od svake povrede i diskriminacije, no, u udžbenicima, u priči o ljudskim pravima, nigdje nema spomena o pravima LGBTI osoba.

Analizirani uzorak pokazao je da se o seksualnoj orijentaciji govori samo kroz prizmu biološkog, ne govori se o njoj kao o ljudskom pravu, niti se diskriminacija po osnovi orijentacije objašnjava kao nešto što ima zakonske posljedice u pravnom okviru Bosne i Hercegovine.

Niti jedan od analiziranih udžbenika nije tematizovao LGBTI zajednicu i prava za koja se izborila. Učinjeno je to tek površno i neodređeno u udžbeniku Biologije gdje se, recimo, navodi kako *homoseksualnost nije osnova za društvenu diskriminaciju*, ali se ne govori da je izričito zakonom zabranjena. Uz to, kada se citirana i naoko korektna rečenica vrati u kontekst iz kojeg je istrgnuta, ona dobija posve novu simboliku, budući da nastavna podjedinica iz koje je preuzeta obrađuje *Nastranosti u spolnom životu*. Autori, dakle, formalno pozivaju na nediskriminaciju, otvoreno i sami diskriminirajući kada o osobama homoseksualne orijentacije govore kao o devijaciji i antipodu „normalnim oblicima polnog općenja“:

*Pored **normalnih**, društveno opće prihvaćenih normi ponašanja, postoje i drugi oblici **polnog** općenja, od kojih se neki označavaju kao nastranosti u **spolnom** životu.*

Uz nekorektnu i nedosljednu terminologiju, ovdje je očigledna namjera autora da ispoštuju slovo zakona unoseći u autorski tekst

kozmetičke i nominalno korektne rečenice poput gore navedene ili pak ove:

Ovdje će se navesti neki primjeri takvog ponašanja, bez namjere diskvalifikacije takvih osoba koje su često zbog takvih sklonosti na društvenoj margini.

Potom slijedi nekoliko pasusa, opet vrlo neujednačenih, kako terminološki, tako i metodološki: o homoseksualnosti te o drugim *nastranostima* poput prostitucije (v. više u Dodatak 1).

Drugi, opet polovično svijetao primjer u kojem se načelno pokreće priča o pravima gejeva i lezbejki, nalazimo u udžbeniku Sociologije koji potpisuje Slavo Kukić i navodi sljedeće:

Danas je na Zapadu sve manje karakterističan tradicionalan negativan odnos prema toj pojavi. Homoseksualnost prestaje biti društveni tabu. Muškarci i žene homoseksualnih sklonosti izlaze iz svoje stoljetne ilegale. Homoseksualne su zajednice sve češća pojava, a odnos države prema njima znatno je liberalniji. U nekim zapadnim zemljama dozvoljena je i zakonska verifikacija homoseksualne bračne zajednice, a sve su naglašeniji i zahtjevi da se homoseksualne osobe uključuju potpuno ravnopravno u svakodnevni društveni život, kao što je, primjerice, služenje vojnog roka.

Za razliku od primjera iz udžbenika Biologije, u Sociologiji homoseksualnost nije imenovana nastranošću, već je i kontekst znatno primjereniji – ona je, naime, uz vanbračnu zajednicu, sasvim korektna *suvremena alternativa tradicionalnom braku*.

Manjkavost ove nastavne podjedinice ponajviše je u opremi uz tekst gdje je potpisom *Logo homoseksualaca* opisana ilustracija koju čini kombinacija trokuta i rodni simbola lezbejki (dva astrološka simbola Venere). Budući da je slika crno-bijela, nije jasno da li je trokut ružičast (Rosawinkel) – simbol koji je gej, ali i cjelokupna LGBTI

zajednica prihvatila kao jedan od prepoznatljivih simbola koji je, ujedno, i spomen na sva stradanja i sve zločine iz mržnje počinjene nad homoseksualcima, budući da je simbolika ružičastog trokuta vezana uz stradanja gej muškaraca u nacističkim konclogorima (gej muškarci su bili obilježeni i žigosani upravo takvim trokutom). U svakom slučaju, korišteni simboli nisu logo, a naročito ne „logo homoseksualaca“ – ovo je još jedno od „praznih“ mjesta gdje se, stavljajući daleko poznatiji simbol – zastavu duginih boja – moglo govoriti o pokretu, a ne o „homoseksualcima“. Ovdje vrijedi napomenuti da se i sam termin homoseksualac smatra zastarjelim te se preporučuje njegova zamjena terminima gej/gej muškarac/lezbejka. (v. Dodatak 2).

Isti autor, kao i drugi autor gimnazijskog udžbenika Sociologije Salih Fočo, „propustio“ je obraditi priču o pravima na slobodno izražavanje seksualne orijentacije i rodnog identiteta u sklopu relativno opširne nastavne jedinice *Ljudska prava i slobode* gdje Kukić, recimo, navodi čitav niz drugih prava: osobna prava i slobode (pravo na život, na osobnu slobodu, na zabranu mučenja, na osobni i obiteljski život, na dostojanstvo, na nepovredivost doma, slobodu kretanja, misli i uvjerenja, slobodu vjeroispovjesti, znanstvenog i umjetničkog stvaralaštva,...), politička prava i slobode (biračko pravo, sloboda govora, sloboda političkog udruživanja, informiranja, prosvjedovanja, javnog okupljanja,...), socijalna, ekonomska, kulturna i ekološka prava i slobode.

Upravo je priča o pravima, građanskim, vjerskim, rodnim i ostalim, predmet interesa školskog predmeta Demokratija i ljudska prava. Ljudska se prava nalaze i u samom naslovu predmeta, no prava LGBTI osobe nisu navedena niti na jednoj jedinoj stranici udžbenika (izdavač Civitas, Sarajevo, 2001.) koji, inače, obiluje vrlo interesantnim

vježbama, zadacima i poticajima na kritičko mišljenje.

Već na prvo listanje jasno je da se radi o vizuelno bogatijem i prijemčivijem udžbeniku i o metodološki inovativnom štivu, tim više iznenađuje prešućenost priče o osvajanju prava i sloboda unutar LGBTI zajednice.

Brojne su nastavne jedinice u kojima se to moglo provesti, da je postojala volja: Zaštita ljudskih prava, Pravo pojedinca i zajedničko dobro, Civilno društvo i demokratija, itd.

U vježbama za razvoj kritičnog mišljenja zamišljeno je mnogo hipotetičkih situacija, grupe učenika uživljavale su se u uloge ekologa, boraca protiv izgradnje nuklearne elektrane, privatnih poduzetnika, pacifista, učeničkih vijeća, školskih odbora, itd. No, ne i organizacije ili udruge za promicanje prava LGBTI osoba.

Mada se ni u udžbeniku Psihologije Jasminke Zećo ne spominje LGBTI pokret u poglavlju o udruživanju i radu struktuiranih i nestruktuiranih grupa građana, zanimljivo je pogledati dolje navedeni primjer: *Među članovima nestruktuiranih grupa nema stalne povezanosti, nema stalne aktivnosti, ne postoje uloge i mjesta u grupi, postoje ciljevi zbog kojih se ljudi okupljaju ili udružuju. Jedan primjer takve grupe predstavljaju socijalni pokreti (npr. Pokret za ljudska prava, ekološki ili feministički, slika 162).*

Navedeni primjer, dakako, nije po citiranom tekstu nimalo znakovit, dok ne analiziramo i navedenu sliku 162 koja prikazuje okupljenu grupu kako nosi zastave duginih boja, a na jednoj je zastavi ispisan veliki natpis: PRIDE.

Mada se, široko shvaćeno, zastava duginih boja može posmatrati i kao simbol feminističkog pokreta, fotografija ipak jasno prikazuje Paradu ponosa, a potpisana je i opisana sljedećom rečenicom: *Različiti su razlozi zbog kojih ljudi formiraju socijalne pokrete.*

Borba za vidljivost LGBTI osoba koja se, između ostalog, vodi i Paradama ponosa, mogla bi biti jedan od tih *različitih razloga*.

No, ostaje nam nejasno zašto autorica, kada je već odabrala ovu fotografiju, nije iskoristila priliku da objasni šta ona i koga predstavlja te koji se simboli na njoj vide i šta označavaju.

Da ne znamo o kakvom se udžbeniku radi, možda bi nam to „tiho“ provlačenje LGBTI simbolike u školskom udžbeniku ličilo na sitnu subverziju, gotovo podvalu. No, znamo, bar nam je to ova analiza pokazala, u šta ćete se i sami uvjeriti u Dodatku 1, da se radi o udžbeniku koji učenice_ke vrijeđa cijelim nizom proizvoljnosti, neutemeljenosti, neargumentovanosti, pogrešno navođenih izvora, korištenjem zastarjelih podataka te apsolutnom nekompetencijom i nevladanjem materije kada su u pitanju LGBTI prava.

O svemu tome bit će više govora u sljedećem, četvrtom, dijelu analize.

4. Nemar ili namjera?

Jasne i precizne definicije koje novi pojam ne objašnjavaju drugim nepoznatim pojmom, relevantni naučni izvori, nezastarjeli podaci, precizno navođenje izvora iz kojeg smo informaciju prenijeli i nezauzimanje vlastitog stava samo su neke od odlika dobrog udžbenika, priručnika, nastavnog sredstva i naučnog rada.

Kada autor_ica upotrebljava nenaučne konstrukcije koje temu relativiziraju i uopćavaju, onda možemo reći ili da nema kompetencije, ne raspolaže relevantnim informacijama, pa ih prikriva takvim uopćenim konstrukcijama ili pak to radi namjerno, s ciljem da naučnu istinu izbjegne ili prešuti. Oboje, i nemar, i namjera, jednako su opasni, a naročito su pogubni kada se prošire u udžbenicima koje bi, uz autorice_e, trebao revidirati i tim stručnjakinja i stručnjaka iz navedene

naučne oblasti.

Najbolji dokaz ovakvog pristupa izradi nastavnih sadržaja koji se tiču LGBTI osoba nalazimo u primjerima iz udžbenika Psihologije Jasminke Zećo.

Autorica pri obradi nastavne jedinice *Hormoni i seksualno ponašanje, te varijacije u seksualnom razvoju i seksualnoj orijentaciji* koristi čitav niz nenaučnih metoda. Svi citati navedeni su u Dodatku 1, a ovdje izdvajamo tek jedan pasus koji teži biti naučan i dati precizne brojeke (potreba za prebrojavanjem LGB osoba također je vrlo problematična u samoj njenoj namjeri jer informacijom o malobrojnosti želi potvrditi tezu da se radi o zanemarivoj *alternativi* prevladajućoj heteroseksualnoj matrici).

Svi navedeni citati su iz udžbenika Jasminke Zećo: **Većina** homoseksualaca **izjavljuje** da nisu postali svjesni seksualnih osjećaja prema istom spolu sve do puberteta, kao i to da sebe nisu smatrali homoseksualcima do dvadesete godine.

Koja većina? Većina od koje cjeline? Kolika je cjelina, koji je to uzorak, od koliko ispitanika? Izjavljuje kome? Kada? Koliko je ispitanika navelo baš dvadesetu godinu kao graničnu ili se do nje došlo metodom izvođenja srednje vrijednosti? Da li su i to podaci iz udžbenika psihologije na engleskom jeziku starog, u trenutku objavljivanja ovog udžbenika – 19 godina, a koji je uz to krivo naveden, bez potpisa jednog koautora i sa greškom u samom nazivu *Intrudaction of Psychology*, umjesto *Introduction to Psychology*)?

Autorica u nastavku navodi i ovo: Rezultati **nekih** istraživanja **sugeriraju** na zaključak da je 3 – 4 % muškaraca homoseksualaca, a 1 – 2% ih je među ženama (lezbejski odnos, prema grčkoj pjesnikinji Sapfi koja je živjela na otoku Lezbosu). Manje od 1% ispitanika izjašnjavaju se kao **aktivni** biseksualci.

Pretpostavljamo da su i ova *neka* istraživanja koja nam podatke precizne kao što su postoci ne iznose, već *sugerišu* iz navedene knjige, inače iznimno popularne u anglo-saksonskom svijetu koja je dosad doživjela preko petnaest izdanja pa smo sasvim sigurni da ono iz 1990. godine nije bilo jedino dostupno autorici 2009. godine kada je pripremala svoj udžbenik.

U primjerima, pak, iz udžbenika Biologije (Međedović-Hadžiselimović-Maslić, Svjetlost, Sarajevo, 2008.), a koji se odnose na nastavnu jedinicu Spolne bolesti, također se prezentuju netačni podaci te se na nekoliko mjesta u tekstu koriste termini čije značenje nigdje nije definisano. Tako, autori kažu: *Od side najčešće obolijevaju osobe iz tzv. rizičnih skupina. Ranije se spominjao tzv. klub 4H (homoseksualci, heroinomani, hemolitičari i Haićani). Pokazalo se da to nije korektan naziv.*

Mada navode da *4H* nije „korektan naziv“, oni niti objašnjavaju zašto nije korektan i po koliko osnova ugrožava ljudska prava svake navedene kategorije iz te zastarjele skraćenice, niti igdje u nastavku označavaju šta su onda te „tzv. rizične grupe“, ako ovo nisu? Iako neobjašnjene, one se u nastavku još nekoliko puta spominju, kao u primjerima: *Posebno su ugroženi ljudi u nekim dijelovima i Afrike. I svaka-ko osobe iz **tzv. rizičnih grupa**. i Preporučuje se obavezno korištenje prezervativa. Među osobama, pripadnicima **rizičnih skupina**, takve mjere također su vrlo važne.*

Naposljetku, ako je neki naziv nekorektan i izbačen iz upotrebe zbog višestruke diskriminatornosti, čemu njegovo spominjanje u udžbeniku, uz sve ograde?

Namjera ovog istraživanja nije upiranje prstom, niti takmičenje i ocjenjivanje udžbenika kako bi se našao bolji, gori ili *jednakiji* u diskriminaciji. U tom smislu, nijedan nije dobio jedinicu ili peticu, no

uz navedeno prešutkivanje na mjestima gdje postoji „otvoreni prostor“ za upoznavanje sa kurikulumima nedragim temama kakve seksualna orijentacija i rodni identiteti zasigurno jesu, jednako su problematični i, usudimo se reći, opasni, i podaci poput ovih koji ne samo da su netačni i zastarjeli već su i emotivno obojeni.

5. Šta smo sve mogle i, samo da smo htjele i?

Namjera ovog odjeljka, posljednjeg u analizi, nije detaljno istraživanje takozvanih „otvorenih prostora“ u kurikulumima niza nastavnih predmeta, mada bismo rad na prijedlozima takvog tipa rado prihvatili u budućnosti, s ciljem otvaranja nastavnih sadržaja marginaliziranim temama.

O ovakvim neiskorištenim prostorima u planovima i programa pisao je u svojoj doktorskoj disertaciji i dr. Nenad Veličković, inače jedan od istraživača iznimno važne studije Čemu učimo djecu: analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta.⁸

Iznoseći primjere iz nastave književnosti i navodeći kako je seksualnost općenito protjerana iz čitanki, čak i u interpretacijama djela kao što su roman *Nečista krv* ili pripovijetka *Duga* Dinka Šimunovića koje same po sebi pozivaju na ovakav vid čitanja, Veličković kaže:

*Seksualnost se protjeruje iz škole u nadležnost porodice, ulice i vjere. Seksualnost ugrožava ideju roda i nacije, ideološki zahtjev za nemi-ješanjem ili za kontrolisanim miješanjem. Tabui razotkrivaju patrijarhalne mehanizme kojima se nacionalizam služi u očuvanju moći. To je razlog da se ova tema ignoriše.*⁹

8 Dženana Husremović (ur.): *Obrazovanje u BiH: Čemu učimo djecu, analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta, FOD i ProMENTE*, Sarajevo, 2007.

http://www.osfbih.org.ba/images/Prog_docs/ED/analiza_sadrzaja_uzbenika_nacionalne_grupe_predmeta.pdf

9 Nenad Veličković: *Ideološka instrumentalizacija književnosti u bosanskohercegovačkim udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti* (na primjerima iz čitanki od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole), Filozofski fakultet Sarajevo, neobjavljena doktorska disertacija, str. 179

Ovdje ćemo navesti tek neke nastavne jedinice u koje bi se uklopila tema seksualne orijentacije, rodni identiteta, LGBTI prava i sloboda (historijat borbe, prava u određenim državama i sistemima, pitanja braka i djece, itd.) te LGBTI zajednice u širem smislu (simboli, kultura, umjetnost, ikone pokreta, itd.), ne narušavajući, šta više potičući, ciljeve i ishode učenja predviđene planom i programom.

Dok se u udžbenicima psihologije navedene teme spominju tek pri obradi jedne nastavne jedinice (Hormoni i seksualno ponašanje), a u udžbenicima sociologije u priči o brakovima i porodicama, LGBTI teme širokog spektra mogle bi naći mjesto i u raznim drugim planom i programom predviđenim sadržajima, kao naprimjer:

Psihologija: Mišljenje – Emocije – Razvoj ličnosti – Svijest o sebi – Razdoblja u životu čovjeka – Uzročnici i posljedice frustracija – Svijest o sebi i drugima – Socijalne skupine – Predrasude – Psihologija u službi odgoja i obrazovanja – Hormoni i seksualno ponašanje – Psihologija u službi mentalnog zdravlja.

Sociologija: Društvene uloge – Civilno društvo i zajednica – Moral i moralne norme – Razlike u kulturi – Političko organizovanje – Ljudska prava i slobode – Instrumenti zaštite prava i sloboda – Porodica, brak i njihove funkcije – Oblici braka – Savremene porodice i porodica budućnosti – Funkcionalno obrazovanje – Pojam jednakih šansi u obrazovanju – Socijalizacija i faktori socijalizacije – Komunikacijska i informatička revolucija u službi socijalizacije.

U trećem smo poglavlju naveli i preporuke za predmet Demokratija i ljudska prava. Isti bi se primjeri mogli navesti za gotovo svaki udžbenik, poput udžbenika Biologije za prvi razred u kojem se, tokom cijele školske godine, izučavaju fito- i zoologija. Homoseksualnost među životinjskim vrstama se, dakako, ne spominje, a mogla bi biti poticajna za analizu i razgovor i o seksualnim orijentacijama među ljudima

i društvenim normama koje nameću *prirodno* i *normalno*.

I takvi su udžbenici, vrijedi napomenuti, bili predmetom naše analize, mada u Dodatku 1 nisu navedeni, jer u njima nisu nađeni primjeri koji bi se u bilo kojoj mjeri ticali LGBTI osoba.

Mada i sam kurikulum zahtijeva temeljite promjene, uvođenje LGBTI tema u udžbenike moguće je i u ovim, ovako zadanim okvirima.

ZAKLJUČAK

Analizom sadržaja udžbenika za srednje škole Kantona Sarajevo (gimnazije i srednje medicinske škole) utvrđeno je da su teme koje se tiču seksualne orijentacije, rodni identiteta te LGBTI prava i sloboda obrađene nedovoljnim brojem nastavnih jedinica, jednostrano i u znatnoj mjeri diskriminatorno.

U većini sadržaja ove se teme promatraju kroz prizmu spola, biološki, a homoseksualnost se mahom tumači kao odklon od heteroseksualnosti, nerijetko i kao devijacija, perverzija i zastranjivanje.

O pravima i zabrani diskriminacije po osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta govori se malo ili nikako.

Terminologija koju udžbenici koriste je neujednačena, često zastarjela i nekorektna i ne prati globalne smjernice kada su poštivanje prava LGBTI zajednice u pitanju.

Distinkcija između spola i roda se ne pravi, osim u rijetkim, izolovanim primjerima, dok su muškarci i žene po pravilu prikazani kroz rodne uloge i binarne opozicije.

Dodatni problem podrazumijeva i prešućivanje ovih tema na mjestima gdje se one gotovo podrazumijevaju. To je prepoznato na nekoliko mjesta pa bi se kao svojevrsni moto ove analize mogla uzeti parafraza Brechtove izreke kako danas više nije važno šta pozorište jeste, već šta sve nije. S lakoćom bi se ova misao u svoj snazi njene društvene angažovanosti mogla prenijeti na obrazovanje i načine na koje udžbenike oslobađamo nastavnih sadržaja koji bi mogli ugroziti principe na kojima vladajuća oligarhija počiva, koristeći školu kao glavni altiserovski ideološki državni aparat.

U takvu školu ne uklapa se šira priča o pravima LGBTI osoba, u njoj nema mjesta za precizne definicije, relevantna istraživanja, u njoj se

ne potiče na razgovor, razmjenu mišljenja, ne govori se o borbi za ostvarenje prava, rodnim identitetima i ulogama.

Zato je o tome lakše šutjeti ili LGBTI teme uvoditi samo kao otklon od heteronormativa, baš kao što neki seksistički rječnici definišu ženu kao „odraslu osobu suprotnu muškarcu“.

DODACI

DODATAK 1: Popis analiziranih udžbenika i citirani sporni sadržaji

- PSIHOLOGIJA

J. Zećo: PSIOLOGIJA, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2009.

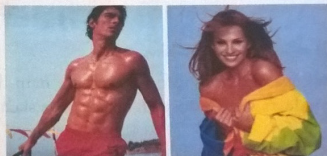
Str. 43, Nastavna jedinica: Endokrini sistem – Endokrine žlijezde – Spolne žlijezde

„Ženske spolne žlijezde su ovariji koji luče hormone estrogen i progesteron. Muške spolne žlijezde su testisi koji luče testosteron. Spolni hormoni djeluju na formiranje primarnih i sekundarnih spolnih obilježja i uzrokuju razlike u **ponašanju spolova**.

Oprema uz tekst – Slika 32. Razlike među spolovima uveliko su određene hormonima.

Spolne žlijezde

Spolne žlijezde ili gonade razlikuju se kod spolova kako po anatomskom položaju, tako i po funkcionalnosti. **Ženske** spolne žlijezde su **ovariji** koji luče hormone estrogen i progesteron. **Muške** spolne žlijezde su **testisi** koji luče testosteron. Spolni hormoni djeluju na formiranje primarnih i sekundarnih spolnih obilježja i uzrokuju razlike u ponašanju spolova.

Slika 32. Razlike među spolovima uveliko su određene hormonima

Str. 103, Nastavna jedinica: Emocije – Ljubav

„Ljubav je emocija koja se odnosi na druge **ljude**. (...) Različite su vrste ljubavi: prema djeci, prema roditelju, braći, sestrama, prema partneru, romantična ljubav, ljubav prema prijatelju, prema **domovini**, a jedna ne remeti drugu.“

Str. 164, Nastavna jedinica: Socijalne skupine

„Među članovima nestruktuiranih grupa nema stalne povezanosti, nema stalne aktivnosti, ne postoje uloge i mjesta u grupi, postoje ciljevi zbog kojih se ljudi okupljaju ili udružuju. Jedan primjer takve grupe predstavljaju socijalni pokreti (npr. Pokret za ljudska prava, ekološki ili feministički, slika 162).“

Oprema uz tekst: Slika 162 . Različiti su razlozi zbog kojih ljudi formiraju socijalne pokrete.

Slika 162. Različiti su razlozi zbog kojih ljudi formiraju socijalne pokrete

Pripadničke grupe su one gdje, kao članovi, osjećamo vezanost i odanost ostalim članovima, pa se zalažemo za zajedničke interese i napredovanje, u potpunosti se identificirajući sa svim što ta grupa jeste (pripadamo grupi naših prijatelja, članovi smo sportskog društva ili pripadamo nekoj humanitarnoj organizacije itd.).

Str. 176, Nastavna jedinica: Psihologija u službi odgoja i obrazovanja
Oprema uz tekst: Slika 177 – Majka je najčešće ta koja brine o djetetu, otac je taj koji češće ekonomski osigurava porodicu.

Slika 177 - Majka je najčešće ta koja brine o djetetu, otac je taj koji češće ekonomski osigurava porodicu

Str. 178, Nastavna jedinica: Hormoni i seksualno ponašanje te varijacije u seksualnom razvoju i seksualnoj orijentaciji

„Čovjekov spolni život i njegova spolna pripadnost značajni su za njega kao pojedinca, ali i za njegovo društveno postojanje u **ulozi** žene ili muškarca.“

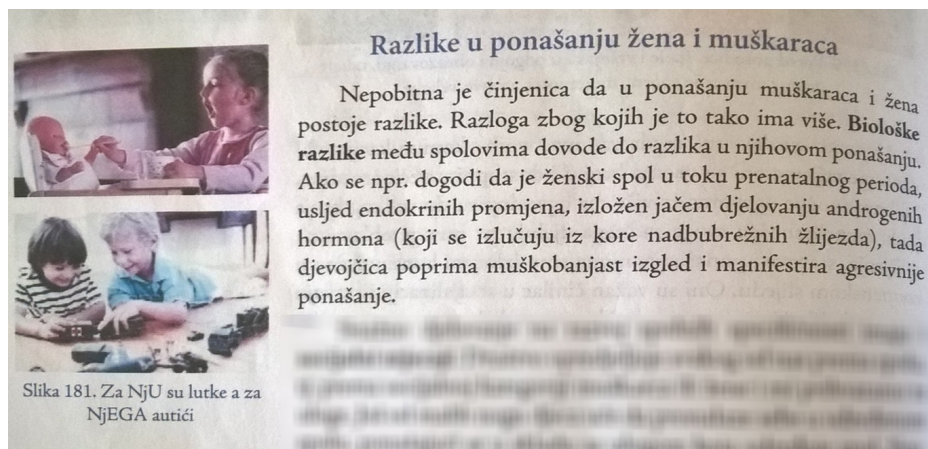
„**Spolnost** osobe određena je nizom isprepletenih činilaca: hromozomskih, gonadskih, hormonalnih, neuroloških, osjećajnih i **društvenih**.“

„Biološke razlike među spolovima dovode do razlika u njihovom ponašanju. Ako se npr. dogodi da je ženski spol u toku prenatalnog perioda, usljed endokrinih promjena, izložen jačem djelovanju androgenih hormona tada djevojčica poprima muškobanjast izgled i

manifestira agresivnije ponašanje.“

„Snažno djelovanje na razvoj spolnih specifičnosti imaju i socijalni utjecaji. Društvo opredjeljuje svakog od nas prema spolu, tj. prema socijalnoj kategoriji muškarca ili žene i mi prihvatamo te uloge. Još od malih nogu djeca uče da pronalaze sebe u određenom spolu, ponašajući se u skladu sa ulogom koju određuje spol. Spol postaje shema po kojoj se govori, radi i živi. Kroz jezik, oblačenje, igračke ili pjesme, društvo oblikuje pojam svakog spola, a dijete mu prilagođava svoje ponašanje.“

Oprema uz tekst: Slika 181. Za NJU su lutke a za NJEGA autići.

„Smjer seksualnih interesa izražava se kroz seksualnu orijentaciju tj. trajnu seksualnu privlačnost prema pripadnicima određenog spola. Do ovoga vremena u svim je poznatim kulturama preovladavao **heteroseksualizam**. Danas kulture variraju u stavovima prema homoseksualnosti. Bez obzira da li kultura osuđuje ili kažnjava homo-

seksualnost ili na to gleda kao na prihvatljivu **alternativu**, homoseksualnost preživljava, a heteroseksualnost prevladava.“

„**Većina** homoseksualaca **izjavljuje** da nisu postali svjesni seksualnih osjećaja prema istom spolu sve do puberteta, kao i to da sebe nisu smatrali homoseksualcima do dvadesete godine.“

„Rezultati **nekih** istraživanja **sugeriraju** na zaključak da je 3 – 4 % muškaraca homoseksualaca, a 1 – 2 % ih je među ženama (lezbejski odnos, prema grčkoj pjesnikinji **Sapfi** koja je živjela na otoku Lezbosu). Manje od 1% ispitanika izjašnjavaju se kao aktivni biseksualci.“

„U određivanju seksualne orijentacije prepliću se biološki i socijalni faktori. O tome šta određuje **seksualno opredjeljenje** ne postoji jedinstvena teorija. Trenutno se najveći interes u svijetu vrti oko potrage za takozvanim **gay genom** (*greška autorice udžbenika namjereno nije lektorirana, op LB*). Ideja o homoseksualnosti koja je zapisana u genima, važna je za razbijanje zamisli o homoseksualnosti kao izlječivom poremećaju. Ostala istraživanja upućuju na sljedeće: u vrijeme kada su odrastali muškarci homoseksualci nisu željeli biti kao njihovi očevi, a žene sa **ovakvom** orijentacijom imale su loše odnose sa očevima (budući da otac ima značajnu ulogu u formiranju seksualnog identiteta).

„Pretpostavka je da ljudi razvijaju **erotičnu pripadnost s pripadnicima** istog spola, ako su odbačeni od strane suprotnog spola u vrijeme seksualnog dozrijevanja. Moguće je i da razvijaju romantične veze sa onima koji ih fasciniraju, poput vršnjaka sa kojima su povezani tokom odrastanja.“

„Postoje dokazi da roditelji imaju veoma malo utjecaja na seksualnu orijentaciju svoga djeteta u normalnim odgojnim uvjetima.“

„Prije seksualne revolucije šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, homoseksualnost se smatrala mentalnom bolešću ili perverzijom.

Mada **mnogi** i danas tako gledaju na ovu pojavu, **ima i onih** koji smatraju da je ovo samo jedna varijanta više u seksualnim odnosima.“

„Kako stvari stoje sa prilagođavanjem sredini? U određenim područjima života kao što je stabilnost i zadovoljstvo na poslu, nema razlike između homo i heteroseksualaca. Sa druge strane, homoseksualci su više napeti, depresivni, žive u zatvorenim grupama, osuđeni su na manjinu, što se odražava na njihovo mentalno zdravlje, uz činjenicu da su više pogođeni AIDS-om.“

- BIOLOGIJA

S. Međedović – R. Hadžiselimović – E. Maslić: BIOLOGIJA za III razred gimnazije, Svjetlost, Sarajevo, 2008.

Str. 102, Nastavna jedinica: Endokrini sistem

Oprema uz tekst, ilustracija muškarca i žene i shematski prikaz endokrinih žlijezda uz potpis: Endokrine žlijezde čovjeka i žene.

Str. 106, Nastavna jedinica: Spolni hormoni

„Priroda djelovanja spolnih hormona dokazana je i u mnoštvu eksperimentalnih situacija. Među njima naročito su brojne one koje pokazuju da odstranjivanje polnih žlijezda (kastracija) prije početka spolnog sazrijevanja značajno utiče na izražajnost osobenih sekundarnih spolnih oznaka, praćenu pojavom određenih obilježja koja su karakteristična za suprotni spol.“

Str. 216, Nastavna jedinica: Ontogeneza čovjeka

„Čovjekova spolnost manifestirana u vidu spolnog nagona, spolne

ljubavi (erotizma) i razmnožavanja u dobi odraslog čovjeka međusobno se skladno isprepliću i **ne mogu se odvojiti**“

„Humani odnos među **spolovima** ogleda se na prvom mjestu u međusobnom razumijevanju i uvažavanju muškaraca i žena.“

Str. 220, Nastavna jedinica: Spolne bolesti

„Od side najčešće obolijevaju osobe iz tzv. rizičnih skupina. Ranije se spominjao tzv. klub 4H (homoseksualci, heroinomani, hemolitičari i Haićani). Pokazalo se da to nije korektan naziv.“

„Posebno su ugroženi ljudi u nekim dijelovima i Afrike. I svakako osobe iz tzv. rizičnih grupa.“

„Preporučuje se obavezno korištenje prezervativa. Među osobama, pripadnicima rizičnih skupina, takve mjere također su vrlo važne.“

Str. 221 Nastavna jedinica: Nastranosti u spolnom životu čovjeka

„Pored **normalnih društveno** opće prihvaćenih normi ponašanja, postoje i drugi oblici **polnog** općenja od kojih se neki označavaju kao nastranosti u **spolnom** životu. Ovdje će se navesti neki primjeri takvog ponašanja, bez namjere diskvalifikacije takvih osoba koje su često zbog takvih sklonosti na društvenoj margini.“

„Polni nagon kod čovjeka se **po pravilu** usmjerava na osobe suprotnog pola. Ovako heteroseksualno ponašanje ima svoj biološki smisao u razmnožavanju i održavanju vrste. Međutim, postoje ljudi koji **polne** partnere nalaze u okviru istog pola. Takve osobe nazivaju se homoseksualnim.“

„Kao što muškarac i žena žive zajedno, tako i homoseksualne osobe mogu svoje prohtjeve zadovoljiti sa svojim partnerom. Tu se radi o **intimnom prijateljstvu između muškaraca ili između žena**. Veze u ovakvim **partnerskim odnosima** sadrže i duhovne i polne odnose.“

„Homoseksualnost nije osnova za društvenu diskriminaciju.“

„U ranom pubertetu mladi često pored heteroseksualnog ponašanja, pokazuju neke oblike homoseksualnosti. Ovaj tzv. mladalački **homoseksualitet** je samo prolazna faza polnog razvoja.“

- V J E R O N A U K A

Š. Kurdić – Dž. Hodžić – M. Prljača: **VJERONAUKA, udžbenik islamske vjeronauke za II razred srednje škole, El-Kalem, Sarajevo, 2011**

Str. 61, Zadaci uz nastavnu jedinicu: „Čovjek i njegova sloboda“

Napiši raspravu o temi: Moja sloboda prestaje tamo gdje počinje pravo drugog.

Posluži se rječnikom i definiraj sljedeće pojmove: *unutrašnja sloboda, ljudske slobode, političke slobode, vjerske slobode*.

Str. 108 – 111, Nastavna jedinica: „Blagodeti porodičnog života“

„Porodična zajednica je „prirodna“ (navodi autora udžbenika!), intimna, krvnim srodstvom povezana socijalna jedinica, koju ujedinjuju zajednički život, interesi, radosti i žalosti.“

„Allahov Poslanik a. s. u hadisu naglašava važnost brige za djecu i tu obavezu uporedio je sa odgovornošću prema stadu (...). On kaže: *Svi ste vi pastiri i svi ćete odgovarati za svoje stado. Čovjek je pastir u svojoj porodici, dok je žena pastirica u kući svoga muža i njihove djece.*“

„Roditelji su za djecu najbliži krvlju vezani rod.“

„Dobročinstvo treba ukazati prema oba roditelja, a posebno se naglašava odnos prema majci, zbog njene veće žrtve i materinske uloge.“

Str.114 – 117, Nastavna jedinica: „Tradicionalne vrijednosti u bošnjačkoj porodici“

„Smiren, skladan, uravnotežen, harmoničan porodični život, međusobna ljubav i povjerenje, pravilna raspodjela dužnosti, obaveza i zadataka i dosljednost u njihovom realiziranju, vrijednosti su tradicionalne bošnjačke porodice na kojima su uspješno odgajane generacije Bošnjaka“.

„U bošnjačkoj tradiciji sve do novijeg vremena, razvod braka i rasulo porodice je bio izuzetno rijedak, jedva prisutan fenomen“.

„Želja za potomstvom, biološka reprodukcija, porast nataliteta i osjećaj materinstva i očinstva uočljivo je bio primjetan u takvim porodicama. Danas, nažalost, pod utjecajem mnoštva različitih devijantnih predodžbi, ove tendencije polako zamiru. Otuda je zadatak i roditelja i učitelja, svih odgajatelja, socijalnih i zdravstvenih radnika da svojim stavovima, savjetom i ličnim primjerom pridonesu buđenju roditeljskih osjećaja i spremnosti mladih da kao budući roditelji prihvate obaveze i cjelokupnu odgovornost prema rađanju, podizanju i odgajanju svoje djece.“

„Samo uz ovakva nastojanja kakva su bila u našim tradicionalnim bošnjačkim porodicama, koja su njegovala ljubav, brak, porodični život, željeno potomstvo i odgovorno roditeljstvo, izbjeci ćemo ili bar, uveliko minimalizirati, neželjene pojave kao što su: neadekvatno i neodgovorno ponašanje prema osobama drugog spola, stupanje u spolne i vanbračne odnose, neželjene trudnoće maloljetnica, prekide trudnoće, sukobe u braku i porodici, rastave braka, neodgovorno roditeljstvo, napuštanje djece, nepravilan odgoj, odgojnu zapuštenost, oštećenje u psihičkom i duhovnom razvoju, homoseksualnost, prostituciju, alkoholizam, narkomaniju i brojne druge anomalije raširene u našem društvu.“

Str. 118 – 122, Nastavna jedinica: „Kako sačuvati porodicu danas?“

„Otac je tradicionalno glava porodice. Svaka zajednica da bi funkcionirala mora imati nekog ko je zadužen da vodi brigu o njoj. Tako, naprimjer, nezamisliv je brod bez kormilara, niti avion bez pilota, niti organizacija bez menadžera. Životno pravilo kaže da je i loš vođa bolji nego nikakav. Naravno, otac sve svoje dužnosti, obaveze i odlike na jedan lijep i tolerantan način, u tijesnoj saradnji sa majkom i djecom.“

„Majka je duša i temelj porodice. U današnje je vrijeme dodatno opterećena sistemom života koji od nje zahtijeva angažiranje i izvan kruga porodice. Ona je supruga, majka, domaćica, kćerka, nevjesta i šta sve ne. Kada tome dodamo i profesionalno angažiranje, tek tada vidimo koliko je žena u ovom vremenu preopterećena.“

„Zadaci uz temu: Posmatrajte koliko dnevno vremena provedete: - pomažući majci u kućnim poslovima; - u razgovoru s ocem...”

**V. Gadža – N. Milanović – R. Paloš – D. Vuletić: ODVAŽNI SVJE-
DOCI, udžbenik katoličkog vjeronauka za II razred gimnazija,
Salesiana, Zagreb, 2013**

Str. 126, „Nažalost, danas se nerijetko ljubav poistovjećuje sa zaljubljenošću, seksom i seksualnošću. Seks i ljubav nisu istoznačnice jer je seks seksualnost oslobođena ljubavi. U tom slučaju čovjek u drugome ne gleda osobu, subjekt. Drugi je tada tek objekt za zadovoljenje vlastitih strasti. S druge strane, seksualnost je Božji dar koji čovjek treba dostojno živjeti. Za to je potrebno htjeti i biti odgovoran. U svakodnevnom životu, seksualnost se često zlorabi i degradira na razinu seksa. Iako seksualnost i ljubav nisu jedno te isto, ne smije ih se niti dijeliti. Što kod nekoga postoji više istinske, nepatvorene ljubavi, to je manja opasnost da zastrani na području seksualnosti.“

S. Kukić: SOCIOLOGIJA, udžbenik za gimnaziju, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003.

Str. 107 - 113 Nastavna jedinica: Obitelj, brak i njihove funkcije

„Zajedničko je, primjerice, svim definicijama da obitelj određuju kao zajednicu različitih spolova i djece koja u pravilu nastaju kao rezultat ili plod te veze, ali mogu biti i usvojena.“

„Time se naravno ne negira mogućnost postojanja i drugih tipova obiteljske strukture, ali se i tada polazi od teze da inokosna obitelj čini temelj i svake od tih struktura.“

„Seksualno-reproduktivna funkcija obitelji je svakako i najprimarnija od svih temeljnih funkcija obitelji jer stvara pretpostavke za sve ostale, čini bit obitelji, ali i pretpostavku opstanka ljudskog roda.“

„Danas se značenje reproduktivne funkcije obitelji pokušava dovoditi u pitanje ili barem umanjivati zbog mogućnosti umjetnog oplođivanja žena. Naravno, takvi su pokušaji bez čvrstih temelja, iako se navedenim znanstvenim postignućima otvara mogućnost i drugačijih tipova reprodukcije ljudi“.

„Obitelj počinje funkcionirati više kao potrošačka zajednica, naročito urbana obitelj, iako u njoj još uvijek ostaju neki elementi tradicionalne podjele rada – otac je hranitelj i glava obitelji, a majka je, čak i ako radi, zadužena za kućne poslove.“

„Brak je društveno priznata i na bilo koji način – običajem i moralom, religijom ili pravom - regulirana, relativno trajna, spolna zajednica muškarca i žene.“

„Suvremeni brak karakterizira monogamija – brak jednog muškarca i jedne žene. To je zapravo oblik čvrste bračne veze, a za neke i temel-

jni, prvotni i **prirodni** oblik braka“

Str. 111 – 112, Podnastavna jedinica: Suvremene alternative tradicionalnom braku „U suvremenim se društvima kao alternativa tradicionalnom braku, javljaju dva tipa zajednice: izvanbračna zajednica i zajednica života homoseksualnih parova.“

„U bračnoj zajednici žena je srozana na kućanicu, onemogućeno joj je jednakopravno napredovanje u profesiji, ona gubi poziciju ravnopravnosti i pretvara se u oblik vlasništva svoga supruga. Ti i neki drugi činitelji prisilili su izvjestan broj žena-sociologa da se priključe feminističkom pokretu i da ustanu protiv braka pod svaku cijenu.“

„Zajednica života homoseksualnih parova je zajednica pripadnika istog spola. Homoseksualne sklonosti, dakako, nisu proizvod suvremenog društva. Naprotiv, o njima se prosuđuje i u Bibliji, a pozornost im poklanja i starogrčki mislilac Platon. Osim toga, ni priznavanje zajednica homoseksualnih parova nije osobitost isključivo vremena u kojem živimo. Istina je da je prema njima odnos suvremenog svijeta bitno tolerantniji. Ali one su društveno priznate, čak i kod nekih afričkih, pa i kod nekih indijanskih plemena.

Istina, dakako, jeste da su ove zajednice u različitim vremenima, različito društveno vrednovane. U tome se, primjerice, u odnosu na prošlost, danas bilježe radikalni zaokreti. Homoseksualno zastranjivanje se žigoše čak i u Bibliji. Protuprirodnom spolnom sklonošću prema osobama istog spola ju se označava i u rječnicima stranih riječi.

Zbog takvog su društvenog stava i osobe sa homoseksualnim sklonostima izopćavane iz nekih vidova društvenog života, a homoseksualne su veze zakonom zabranjivane. Zbog javne osude takve su zajednice egzistirale kao ilegalne, a osobe s homoseksualnim sklonostima

su tu svoju osobinu čuvali u potpunoj tajnosti.

Danas je na Zapadu sve manje karakterističan tradicionalan negativan odnos prema toj pojavi. Homoseksualnost prestaje biti društveni tabu. Muškarci i žene homoseksualnih sklonosti izlaze iz svoje stoljetne ilegale. Homoseksualne su zajednice sve češća pojava, a odnos države prema njima znatno je liberalniji. U nekim zapadnim zemljama dozvoljena je i zakonska verifikacija homoseksualne bračne zajednice, a sve su naglašeniji i zahtjevi da se homoseksualne osobe uključuju potpuno ravnopravno u svakodnevni društveni život, kao što je, primjerice, služenje vojnog roka.“

Oprema uz tekst: „Logo homoseksualaca“

Str. 154-155, Nastavna jedinica: Devijantnost i društvo

„Devijantnost je svako skretanje s društveno usvojenog puta, dakle kao narušavanje normi i očekivanja određene društvene grupe ili određenog društva. Pod njom se, drugim riječima, podrazumijevaju ponašanja koja prelaze granicu dopuštenog.“

„Jedan od značajnijih oblika devijantnosti je takozvana spolna devijantnost. Devijantnim se u pravilu smatra nekoliko oblika spolnog ponašanja – homoseksualnost, prostitucija i rodoskrvnuće, posebice.“

„Psihološke teorije devijantnosti polaze od toga kako uzroke devijantnosti treba tražiti u činjenici da je nešto pošlo naopako u procesu socijalizacije u djetinjstvu ili ranoj mladosti, obično u odnosu roditelj – dijete.“

Str. 151 – 156, Nastavna jedinica: Porodica i obitelj

„Porodica je relativno trajna grupa povezana srodstvom, brakom ili usvojenjem čiji članovi žive zajedno, ekonomski sarađuju i brinu o potomstvu.“

„Porodica se zasniva na braku kao osnovnoj pretpostavci pod kojom podrazumijevamo društveno priznate i dozvoljene veze između dviju osoba suprotnog spola. Srodničke veze ili srodstvo su uspostavljeni odnosi putem braka ili kroz nizove potomaka koji povezuju roditelje, braću, sestre i ostali krvni srodnici“

„Pravo izbora bračnog druga postalo je danas lično opredjeljenje i zadobija novije značenje od onoga koje je imala u tradicionalnim porodicama. Ne samo pravo izbora već i očekivanja od bračnih veza su drugačija. Neki autori to nazivaju procesima demokratizacije porodičnih odnosa, dok pak drugi smatraju da je to kriza ili urušavanje porodice i njenih funkcija.“

„Odgovornost za izbor (bračnog druga, op. LB) je **prirodno** više naglašenija kod žena, zbog njihove materinske funkcije, a koje i traže veću zaštitu u braku i njegovu stabilnost.“

Str. 156 – 157, Nastavna jedinica: Položaj žene u društvu

„Nerijetko i danas, a u historiji pogotovo, žene su isključivane iz nasljedstva, zanimanja, visokog staleža i položaja moći u društvu. Zato se s pravom konstatuje da je prva podjela rada u društvu nastala na spolu, ili na **rodu**, a koja se u savremenim i tehničkim uvjetima razvila do neslučenih razmjera.“

„U teorijskim raspravama, ali i u praktičnom funkcioniranju industrijskog sistema, i danas postoji podjela na muške i ženske poslove

i zanimanja. Ta karakteristika objašnjava se sa dva stajališta. Prema prvom, podjela rada prema **spolovima** je određena biološkim i genetskim razlikama između muškarca i žene. Drugo stajalište polazi od toga da je podjela rada društveno uvjetovana, ona je povezana sa tradicijom i ulogom koju je muškarac sebi prisvojio i time zadobio prevagu i moć u porodici i društvu, uopće.“

„Jedan broj autora zastupa stajalište da su **uloge** muškarca i žene kulturno, a ne biološki određene. Njihove analize ukazuju da nema poslova (izuzev rađanja djece) koji obavljaju isključivo žene ili muškarci“.

„Dakle, nisu rijetka stajališta po kojima biologija ne određuje status žene u društvu, već kultura, običaj i ekonomsko-socijalni sistem.“

„Iz te podređene pozicije žene javili su se mnogi pokreti koji ukazuju na stanje u kojem se žena danas nalazi (...) Danas su **ti** pokreti razvijeni i veličinom, ali i intenzitetom svojih akcija (...) **Ti** pokreti su doveli do spoznaje samih žena da im je potrebna vlastita organizacija i akcija, budući da su često kao pripadnice drugih pokreta tretirane u skladu s tradicionalnim stereotipima.“

- MEDICINSKA PSIHOLOGIJA I PEDAGOGIJA

**M. Mavrak – Dž. Kalaš: MEDICINSKA PSIHOLOGIJA I
PEDAGOGIJA**

za III razred zdravstvene struke, Sarajevo, 2006

Str. 90-92, Nastavna jedinica: Refleksi, instinkti, nagoni

„Poremećaji nagona. U području zastanjivanja nagona mogu se javiti razni poremećaji. Kada je u pitanju seksualni nagon dolazi do

abercija seksualnog nagona i perverzija seksualnog nagona. Perverzije seksualnog nagona su:

- Homoseksualnost – zadovoljenje polnog nagona između muškaraca
- Lezbijstvo - zadovoljenje polnog nagona između žena
- Narcizam – seksualnost usmjerena na vlastito tijelo
- Transvestitizam - zadovoljenje polnog nagona kroz presvlačenje u odjeću suprotnog pola
- Pedofilija - zadovoljenje polnog nagona nad djecom
- Gernetofilija - zadovoljenje polnog nagona sa starim
- Nekrofilija - zadovoljenje polnog nagona na lešu suprotnog pola
- Zoofilija - zadovoljenje polnog nagona nad životinjama
- Fetišizam - zadovoljenje polnog nagona preko predmeta osobe suprotnog pola
- Egzibicionizam – pokazivanje dijelova tijela ili polnih organa na neprimjerenom mjestu
- Voajerizam - zadovoljenje polnog nagona posmatranjem seksualnog čina drugih.
- Sadizam - zadovoljenje polnog nagona preko mučenja partnera
- Mazohizam - zadovoljenje polnog nagona uživajući u mučenju koje čini partner

Svi ovi poremećaji imaju uzroke u odgoju i formiranju referentnog okvira. (podebljale autorice udžbenika)“

D. Četković: GINEKOLOGIJA za III razred srednje medicinske škole, Oko, Sarajevo, 1997.

Str. 7 – 10, Nastavna jedinica: Razvoj ženskih polnih organa

„Imajući u vidu ovo objašnjenje, može se objasniti i nastanak pseudohermafroditizma, **interseksualnosti**, za koju je karakteristično da genitalni organi nisu ni muški, ni ženski, nego su na prelazu između jednih i drugih zbog nedovoljnog djelovanja testisa, tako da se nisu potpuno diferencirali u smislu muškog karaktera.“

Str. 12 – 14, Nastavna jedinica: Anomalije u razvoju ženskih polnih organa; Podjedinica: Dvopolnost

„Ako se dogodi da se u jedne osobe istovremeno razvijaju i muške i ženske polne žlijezde, uz istovremeni razvoj sekundarnih karakteristika oba pola, doći će do poremećaja kojeg zovemo dvopolnost ili hermafroditizam (Hermafrodit je sin Hermesa i Afrodite). U takvim slučajevima nije lako odrediti pol dotične osobe, čak i poslije rađanja, odnosno dolaska na svijet.“

„Lažna dvospolnost ili pseudohermafroditizam odlikuje se prisustvom polne žlijezde (gonade) samo jednog pola, dok su sekundarni polni organi suprotnog pola. Može biti muška lažna dvospolnost i ženska, zavisno od toga koja je gonada prisutna, testis ili jajnik.“

„Mušku lažnu dvospolnost karakteriše testis kao polna žlijezda, ali su vanjski polni organi slični ženskim, tj. penis je zakržljao, postoji hipospadija, skrotum nije srastao, već postoje dvije polovine slične velikim polnim usnama žene. Ukoliko postoji i kriptorhizam, sličnost ženskom genitalu još je izraženija. Rast dojki, glas, topografija dlaka-

vosti je kao u žene, štaviše i sama psiha je ženska.“

„Ženska lažna dvospolnost odlikuje se prisustvom polne žlijezde jajnika, dok su vanjski polni organi slični muškim genitalijama, što se manifestuje znano uvećanim klitorisom, ispod koga je otvor urogenitalnog sinusa, velike polne usne su djelomično srasle, tako da podsjećaju na skrotum mušakaraca. Ako uz to postoji jednostrana ili obostrana ovarijalna hernija, pa se jajnici pipaju u naborima velikih polnih usana, dlakavost muškog tipa, atrofirane dojke, izmijenjena karlica, promijenjen glas – sličnost s muškarcem je pogotovo upadljiva.“

„Određivanje pola je od neobične važnosti s obzirom na socijalni i pravni položaj hermafrodita. Ovo je, međutim, nekada teško ustanoviti, osobito kod novorođenčeta, kada se mora odrediti pol isključivo na osnovu građe vanjskih polnih organa. Zahvaljujući napretku nauke i otkrivanju kariotipa, danas se pol s velikom sigurnošću može odrediti i kod hermafroditizma, i kod pseudohermafroditizma. Napravi se kariotip kultivisanih ćelija bukalne sluzokože i rodnice i na njemu se pronađu hromozomi. Ako se dokaže prisustvo dva X-hromozoma, onda je ispitivana osoba ženskog pola, bez obzira na izgled vanjskih polnih organa. Naprotiv, nađu li se XY-hromozomi, dotična osoba je muškog pola.“

Dodatak 2: Preporučena LGBTI terminologija

BISEKSUALNA OSOBA

Osoba koju seksualno i/ili emocionalno privlače osobe oba spola.

HETERONORMATIVNOST

Može se definisati kao pretpostavka da su svi ljudi heteroseksualni, odnosno da je heteroseksualnost idealna i superiorna u odnosu na homoseksualnost ili biseksualnost. Heteronormativnost također uključuje privilegovanje normativnog izražavanja roda – ono što je nužno ili nametnuto pojedincima_kama kako bi ih percipirali ili prihvatili kao *pravog muškarca* ili *pravu ženu*, tj. u okviru jedinih dostupnih kategorija.

HETEROSEKSIZAM

Stav da je heteroseksualnost jedina validna seksualna orijentacija. Heteroseksizam se često ispoljava u formi ignorisanja postojanja LGBT osoba.

HETEROSEKSUALNA OSOBA

Osoba čija je seksualna orijentacija usmjerena prema osobama suprotnog spola, odnosno osoba koju seksualno i/ili emotivno privlače isključivo osobe suprotnog spola.

HOMOFBIJA

Iracionalan strah, netolerantnost, predrasude i/ili diskriminacija prema gej muškarcima i lezbejkama (i biseksualnim osobama [vidjeti *bifobija*]). Manifestuje se kao neupitna vjera u superiornost heteroseksualnosti, koju podstiču kulturne i institucionalne društvene prakse. Ta vjera rađa nasilje prema neheteroseksualnim osobama koje se opravdava uvjerenjem u vlastitu superiornost (i njihovu inferiornost). Nasilje se ogleda u verbalnim i fizičkim napadima, oduzimanju potomstva neheteroseksualnom roditelju, diskriminaciji pri zapošljavanju, plaćanju poreza, umirovljenju, imigracionom postupku, itd. Ovi oblici diskriminacije su ono što spada u društveni domen i mnoge homofobične osobe poricati će da u tome uzimaju udjela. Međutim, homofobija se lako prepoznaje na pojedinačnom nivou u svakodnevnim situacijama, recimo kada osobu koja je lezbejka ili gej muškarac ne posmatramo kao cjelovitu ličnost, nego isključivo na osnovu njihove seksualne orijentacije.

HOMOSEKSUALNA OSOBA

Ona osoba koju privlače osobe istog spola.

LEZBEJKA

Žena koju seksualno i/ili emotivno privlače druge žene. Lezbejka je jedan od najstarijih i najpozitivnijih termina za homoseksualne žene, što u lezbejskoj feminističkoj teoriji ne označava samo seksualni identitet koji se sukobljava s konvencionalnim rodnom očekivanjima od žena, nego i društveni i politički identitet izgrađen u opoziciji prema muškom šovinizmu, patrijarhatu, heteroseksizmu i falocentrizmu. Sama riječ potječe od imena grčkog ostrva Lezbos gdje je

rođena pjesnikinja Sapfo koja je uznosila ljubav među ženama.

GEJ (GAY)

Osnovno značenje termina je razdragan, veseo. U 19. vijeku zadobija novo značenje: ženske prostitutke su s prezirom nazivane *vesele (gej) žene* pa se taj atribut pripisivao i muškarcima koji su se služili njihovim uslugama i muškim prostitutkama. Ranih godina 20. vijeka nekolicina muškaraca i žena iz Amerike prisvaja taj izraz kao zamjenu za klinički naziv *homoseksualna osoba*. Riječ ulazi u široku upotrebu šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka, kada mediji prihvataju zalaganja gej pokreta da se izraz *homoseksualac*, koji koriste psihijatri pri dijagnozi mentalnog oboljenja, zamijeni riječju *gej*.

GEJ MUŠKARAC

Muškarac kojeg seksualno i/ili emotivno privlače isključivo osobe istog spola. Zbog historijske opterećenosti termina *homoseksualac*, preporučuje se da se koristi ovaj neutralni termin.

HOMOSEKSUALAC

Zastarjeli klinički termin za osobe čija je seksualna orijentacija usmjerena prema osobama istog spola, odnosno osoba koju seksualno i/ili emocionalno privlače osobe istog spola. Termin je neprikladan i mnogi ga gejevi i lezbejke smatraju uvredljivim. Korektniji termini su *gej (muškarac)/gejevi* i *lezbejka*.

INTERSEKSUALNA (INTERSPOLNA) OSOBA

Osobe koje su rođene s hromozomskim, hormonskim ili genitalnim karakteristikama koje ne odgovaraju zadatim standardima *muške* ili *ženske* kategorije zbog svoje seksualne ili reproduktivne anatomije. Ova riječ je zamijenila pojam *hermafrodit* koji su liječnici obimno koristili tokom 18. i 19. vijeka i koji se danas smatra nestručnim. Interseksualnost (interspolnost) može poprimiti različite oblike i obuhvatiti različita stanja interseksualnih (interspolnih) osoba.

LGBT

Sveobuhvatni pojam koji se koristi kako bi se označile lezbejke, gej muškarci, biseksualne i transrodne osobe. Pojam označava heterogenu skupinu koja se obično imenuje naslovom LGBT u društvenom i političkom aktivizmu. Pojam LGBT može biti proširen i uključiti i interseksualne i queer osobe (LGBTIQ).

LGBTTIQ

Skraćenica za *lezbejke, gej muškarce, biseksualne, transrodne, transeksualne, interseksualne i queer osobe*.

QUEER

Riječ se prvenstveno odnosi na sve što se razlikuje od konvencionalnog na neki neobičan način (sinonim za čudno, ekscentrično). U početku su konotacije ovog termina u gej upotrebi bile negativne pa čak i danas postoji otpor prema ovom izrazu, naročito među starijim homoseksualnim osobama. Budući da termin subverzivno razobličuje

postojeće, tobože fiksirane modele, odbacujući razlike (svi LGBT su njime bez razlike obuhvaćeni) i identitete (nijedan od LGBT identiteta u njemu nije povlašten), postaje sve univerzalnije prihvaćen.

ROD

Društveni konstrukt spola koji po definiciji određuje samo društvene uloge muškaraca i žena, to jest osoba muškog ili ženskog spola. Također, individualni konstrukt vlastitog identiteta/izražavanja koji potvrđuje, negira i/ili prevazilazi društveno zadate i formirane spolne i rodne uloge muškaraca i žena, kao i cijelu binarnu osnovu *muškog* i *ženskog*. (Vidi: Rodni identitet)

RODNI IDENTITET

Rodni identitet vezuje se za individualno iskustvo u shvatanju vlastitog spola, što može, ali ne mora odgovarati spolu dodijeljenom pri rođenju, a uključuje lični doživljaj tijela i drugih izražaja roda (to jest, *rodno izražavanje*), kao što su odijevanje ili način govora i obraćanja. Spol osobe obično je dodijeljen pri rođenju, a odmah potom postaje socijalno i pravno pitanje. Spol podrazumijeva osobni koncept/konstrukt koji može biti u skladu sa društveno propisanim definicijama u pogledu spola/roda ili ih može negirati, prevazilaziti i mijenjati. Neki ljudi imaju problem pri identifikovanju sa spolom dodijeljenim pri rođenju – ove osobe nazivamo *transrodne* osobe. Rodni identitet nije isto što i seksualna orijentacija, a transrodne osobe se mogu identificirati kao osobe bilo koje seksualne orijentacije.

RODNO IZRAŽAVANJE

Vizuelna i vanjska prezentacija svake osobe koja se ogleda kroz odijevanje, odjevnice ili tjelesne oznake, frizuru, ponašanje i govor tijela.

SEKSUALNA ORIJENTACIJA

Emocionalna i/ili seksualna privlačnost ili naklonost koja može biti prema osobama istog i/ili različitog spola. Preporučuje se izbjegavanje uvredljivog izraza *seksualna preferencija* koji se često koristi kako bi se impliciralo da je istospolna seksualna orijentacija nešto što se može i treba promijeniti.

SEKSUALNI IDENTITET

Seksualni identitet odnosi se na to kako sebe nazivamo i percipiramo. Ti nazivi uključuju *strejt, gej, bi, queer, neodređen_a, neodlučan_a, aseksualan_a* i dr. Naše seksualno ponašanje i način na koji sebe određujemo (identitet) predstavljaju stvar mogućeg izbora/odluke i ne podrazumijevaju samo binarni koncept *muško – žensko*.

SPOL

Klasifikovanje na osnovu reproduktivnih organa/funkcija i genitalija na muški, ženski i interseks. Određenje determinirano hromozomima (XX, XY), hormonima (estrogen i progesteron, testosteron) i unutrašnjim i vanjskim genitalijama (vulva, klitoris, vagina, testisi i penis). Konstruktivističke teorije tvrde da je spol (kao i rod i rodne uloge) konvencija (društvena konstrukcija). Društveno su prihvaćeni samo muški i ženski spol.

SPOLNI IDENTITET

Individualno identifikovanje po pitanju spola i spolne pripadnosti, koje ne zavisi od spola koji je pripisan rođenjem.

TRANSGENDER/TRANSRODNO

Sveobuhvatni termin koji se koristi kako bi se opisale različite osobe, ponašanja i grupacije koje imaju zajedničko, djelimično ili potpuno suprotstavljanje nametnutim rodnim i spolnim ulogama. Transrodnost se ne odnosi na seksualnu orijentaciju osobe.

TRANSRODNA OSOBA

Termin za osobe čiji rodni identitet nije u skladu sa spolom koji im je dodijeljen pri rođenju, kao i one osobe koje žele izraziti svoj rodni identitet na drugačiji način od uobičajenog izražavanja karakteristika spola koji im je dodijeljen pri rođenju. Transrodnost obuhvata one osobe koje osjećaju, preferiraju ili biraju da predstave sebe drugačije od očekivanih rodni uloga koje im tradicionalno pripadaju na osnovu spola dodijeljenog pri rođenju, bilo kroz način odijevanja, način govora, manirizme, kozmetiku ili modifikacije tijela. Između ostalih, transrodnost se odnosi i na osobe koje se ne identifikuju oznakama *muško* i *žensko*, zatim transeksualne osobe, transvestite i cross-dressere. Transrodni muškarac je osoba kojoj je pri rođenju dodijeljen *ženski* spol, ali je njegov rodni identitet *muški* ili se nalazi negdje na spektru maskulinih rodni identiteta. Transrodna žena je osoba kojoj je pri rođenju dodijeljen *muški* spol, ali je njen rodni identitet *ženski* ili se nalazi negdje na spektru ženskih rodni identiteta. Oznake za seksualnu orijentaciju transrodnih osoba koriste se u skladu sa njihovim rodnim

identitetom, a ne u skladu sa spolom koji im je dodijeljen pri rođenju. Heteroseksualni transrodni muškarac je, naprimjer, transrodni muškarac kojeg privlače i koji bira žene za partnerke. Riječ transrodnost odnosi se na posjedovanje transrodnog identiteta i izražavanja.

TRANSEKSUALNA OSOBA

Osoba koja ima jasnu želju i namjeru da prilagodi svoj spol, kao i osoba koja je djelomično ili potpuno modifikovala svoje tijelo i prezentaciju (što uključuje fizičku i/ili hormonalnu terapiju i operacije), izražavajući svoj rodni i/ili spolni identitet i osjećaj sebe.

TRANSVESTIJA/TRANSVESTITE/TRANSVESTITI

Transvestiti su osobe koje vole nositi odjeću suprotnog spola. Transvestija, tj. preoblačenje nije povezano sa seksualnom orijentacijom. Transvestiti/e mogu biti i heteroseksualne i istospolno orijentisane osobe.

TRANZICIJA

U LGBT diskursu predstavlja proces promjene rodnog izražavanja neke osobe u cilju usaglašavanja sa unutrašnjim doživljajem vlastitog roda.

TROUGAO/CRNI TROUGAO/ROZI TROUGAO

Tokom Drugog svjetskog rata nacisti su u svojim konc-logorima ružičastim trouglom obilježavali gejeve, a crnim trouglom lezbejke,

Romkinje i prostitutke. Tokom Drugog svjetskog rata u nacističkim logorima pogubljeno je više desetina hiljada istospolno orijentisanih osoba.

ZASTAVA DUGINIH BOJA

Simbol jedinstva i različitosti koji se koristi širom svijeta, kao obilježje mirovnog, feminističkog i LGBTTIQ pokreta.

O AUTORICI

LAMIJA BEGAGIĆ (Zenica, 1980.), profesorica književnosti naroda BiH i bosanskog/srpskog/hrvatskog jezika, književnica, urednica, novinarka i istraživačica. Članica je redakcije Školegijuma, magazina za pravednije obrazovanje za koji je uradila i istraživanje o diskriminaciji na osnovu roda u udžbenicima razredne nastave (I do V razred osnovne škole) pod nazivom „Žena, majka, učiteljica“. Rezultati istraživanja objavljeni su u Školegijumu te prikazani u Sarajevu u sklopu panel-diskusije u organizaciji Helsinškog parlamenta grada Banja Luke i u Zenici u organizaciji Muzeja grada Zenice. Vodila je radionicu „Feminizam za početnice“ za učenice_ke osnovnih škola u Gradačcu, a sa kolegicom Marinom Veličković trenutno radi na istoimenoj knjizi, namijenjenoj učenicama i učenicima viših razreda osnovne škole. Interesuje se za teme spola, roda, te LGBTIQ kulture, prava i sloboda. Stalna je saradnica portala lgbt.ba te VoxFeminae. Živi i piše u Sarajevu.

